

Hegy Áádám*
Szeged

Repozitórium használata az egyháztörténeti kutatásokban: a Békési Református Egyházmegye kora újkori forrásainak feldolgozása E-Prints rendszerben¹

A digitális bölcsészet által nyújtott lehetőségek egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a történeti kutatásokban. A burjánzó alkalmazások közül a forráskiadásokhoz kapcsolódóan két terület virágzik mindinkább: a big data megközelítésű forráselemzés, és a nyílt hozzáférést biztosító eszközök terjedése.

Az internet megjelenésével nagyon nagy mennyiségben és igen eltérő minőségben jönnek létre újabb és újabb szövegtörzsek. Ezek előnye, hogy olyan keresési szempontokat is el lehet rajtuk végezni, amelyek hagyományos történeti eszközökkel nem lennének lehetségesek. Hátrányuk viszont, hogy megbízhatóságuk, hitelességük sokszor megkérdőjelezhető. A professzionális törzsek ezért speciális szövegtörzselőző eszközöket szoktak alkalmazni, mint például az SGML és XML jelölőnyelveket, illetve a nyílt protokollokat támogatják, amelyek biztosítják a digitális szövegtörzsek hosszú távú fennmaradását.² A digitalizálás rohamos terjedésével viszont egyre több olyan történeti forrás is elérhetővé válik, amelyeknek hagyományos eszközökkel történő feldolgozása mennyiségi okokból lehetetlen. Erre a big data kihívásra vezette be Franco Moretti iroda-

* Hegy Áádám a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen (2000) és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (2011) végezte. Kutatási területe: kora újkori egyetemi kiadványok története, a Békési Református Egyházmegye művelődéstörténete a 18. században, református olvasmányműveltség a 18. században: könyvkötő lelkészek, a könyvlopás története, egyetemi diákok olvasmányélményei, vallásellenes és vallásvédő olvasmányok elterjedése Magyarországon, svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században.

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Kokas Károly: Digitális bölcsészet 2016. In: Zvara Edina – Verók Attila – Nyerges Judit (szerk.): *Monokgraphia*. Kossuth, Budapest 2016, 408–410.

lomtörténész a filológiai kutatásokba a távolságtartó (distant reading) és szoros olvasás (close reading) fogalmakat, amellyel arra utalt, hogy nagy mennyiségű szöveget úgy is lehet elemezni, hogy nem lineárisan (szorosan) olvassuk azt, hanem a bennük található nagy mennyiségű adatot próbáljuk meg kivonni belőlük, és így új összefüggéseket kaphatunk történelmi események megértéséhez.³

A módszer egyébként nem a számítógép megjelenésével alakult ki, hanem a tartalomelemzési eszközök – például gyakoriságvizsgálatok – bevezetésével. Mind a pozitivista történetírás, mind a francia annales iskola már használta ezeket a módszereket, mert mindkettőre jellemző volt a tömeges adatfeldolgozás, vagyis nagy mennyiségű adat alapján próbáltak meg történeti eseményeket megmagyarázni. Más történészek szintén használtak ilyen eszközöket: Alexander L. George mutatta ki 1959-ben, hogy a második világháborús tengeralattjáró csaták sikertelensége kimutatható a náci propagandában is, holott a német média soha sem tudósított a vesztes ütközetekről. George viszont az vizsgálta, hogy mikor és hányszor tudósítottak U-Boot csatákról a náci Németországban. Kiderült, hogy a kezdetben sikeres hadviselés fokozatos visszaszorulásával a hírekből is eltűntek a tenger alatti csatákról készült beszámolók. Tehát vereségről a propagandagépezet soha sem számolt be, de a tengeralattjárókról való tudósítások eltűnése korrelál a sikertelen hadműveletek időpontjaival, vagyis nagy mennyiségű adat (big data) elemzésével mutatott ki történeti összefüggéseket.⁴ A bölcsészettudományban a szógyakoriság vizsgálata egyre népszerűbbé válik, mert az óriási mennyiségű digitalizált könyv szövegeiben és metaadataiban végzett kutatások új összefüggéseket mutathatnak ki. A Google Labs és a Harvard Egyetem közösen dolgozott ki egy ilyen módszert (culturomics), de több más ehhez hasonló kutatás is elindult. Egy ilyen szegedi kutatás derítette ki azt, hogy 1781-ben Angliában a szabadkőművességről szerzett ismereteket alapvetően befolyásolta egy 1780-ban Londonban bemutatott pantomimjáték, miközben a szabadkőműveskutatás ennek a darabnak a hatásáról eddig semmit sem tudott.⁵

Sajnos a helyzet nem ennyire rózsás, mert a kutatásokat sokszor megnehezítik az adatbázisokhoz való hozzáférési korlátozások, de ugyanígy komoly problémát okoznak a szoftverek kezelhetőségéből adódó kihívások. A digitális filológia esetében sokszor nem ellenőrizhető a kutatási módszertan, mert az alkalma-

³ Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”. In: *Aetas* 30 (2015/1), 6.

⁴ Kokas Károly: *i. m.* 405–406.

⁵ Péter Róbert: A big data kihívás és lehetőség a bölcsészettudományokban: digitális szövegek és metaadatok távoli olvasása. In: *Magyar Tudomány* 177 (2016/11), 1327–1328.

zott szoftver mások számára nem hozzáférhető. Erre egyedüli megoldást a nyílt forráskódú szoftverek jelenthetnek, illetve a repozitóriumok. Ez utóbbiak azért nyújthatnak megoldást, mert ezek megbízható metaadatokat tartalmaznak, és a szövegek is nyíltan hozzáférhetőek, vagyis a szövegtörzsek bárki által ellenőrizhetőek.⁶

2017 őszén a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával egy olyan kutatási projekt indult el, amely a mindennapi élet egyháztörténeti forrásait kívánja összegyűjteni a Békési Református Egyházmegyében. A békési egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el. A kutatás a kora újkorra koncentrált, pontosabban az 1711 és 1821 közötti időszakra. A kezdődátumot azért nem korábbi időszakra tettük, mert a Magyar Királyság délkeleti területén létezett kálvinista egyházközségek írásbelisége a 16. és 17. században annyira minimális volt, hogy ebben a két évszázadban nem vagy alig keletkezett náluk irat, az első anyakönyveket csak a 18. században kezdték el megnyitni. Sokkal hatékonyabb tehát, ha a szatmári békekötéssel meginduló konszolidációs időszakot tekintjük kiindulási időpontnak, hiszen ekkor az egyházközségeknél már valóban többféle irat is keletkezett. Ekkortól kezdve a források szempontjából folyamatos gyarapodásról beszélhetünk, amely olyan gazdag szöveggyűjtemény összeállítását teszi lehetővé, amelyet a néprajz, az irodalomtörténet és az egyháztörténet kutatói sokáig nem tudnak majd kimeríteni. A kutatás korszakhatárául 1821-et választottuk ki, mert ekkor a Tiszántúli Református Egyházkerület összes egyházmegyéjének a határait átalakították, így a békési egyházmegyéhez tartozó egyházközségek is megváltoztak.⁷

A projekt megvalósítását úgy terveztük meg, hogy a fentebb említett big data és nyílt hozzáférés problémáját kezelni tudja. Ehhez az E-Prints nevű repozitóriumszoftvert választottuk, amely ingyenes, nyílt szabványokat alkalmaz, és a magyar közgyűjteményi rendszerben több könyvtár is használja.⁸ A

⁶ Almás Zsolt: Szöveg az olvasónak: kvantitatív módszerek és digitális Shakespeare-filológia. In: *Magyar Tudomány* 177 (2016/11), 1286–1291.

⁷ Hegyi Ádám: A hétköznapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tár kialakítása. In: Bartha-Kovács Katalin – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Programok és tanulmányok*. JATEPress, Szeged 2017, 151–159.

⁸ A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711 és 1821 között (repozitórium), <http://bekref.bibl.u-szeged.hu> (Megnyitva: 2019. január 19.)

Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára biztosítja a repositórium működését, így esély van az adatbázis hosszú távú fennmaradására is.

A repositóriumok hagyományosan teljes szövegű adatbázisok szoktak lenni, de a 18. századi egyháztörténeti források egytől egyig kéziratosak, ezért a feldolgozó munka eltér a repositóriumokban megszokottól: általában egy kétrétegű PDF-fájl szoktunk feltölteni és metaadatokkal ellátni. Kéziratok esetében viszont nem küszöbölhető ki a szakavatott történész forrásátíró munkája, de szeretnénk, ha a munkánk hitelessége teljes mértékben ellenőrizhető lenne, ezért minden egyes forrás mellé mellékeljük az eredeti kézirat digitális másolatát is. A repositóriummi feldolgozás ebben az esetben azt jelenti, hogy a kézitról készül egy digitális felvétel. Ezt követően a digitális képfájlokat feltöltik a repositóriumba, így lehetővé válik, hogy a kutatók internetkapcsolat segítségével bárholnan hozzáférjenek a szerkesztőfelülethez. Ezt követően a kutatók metaadatokkal látják el a feltöltött képeket, és regesztázzák azokat.

Egy rekord a következő adatokat tartalmazza: a forrás szerzője; a forrásban található fontosabb személyek nevei, életrajzi adatai; a forrás címe és keletkezési ideje; a forrással kapcsolatba hozható gyülekezet neve; a forrás eredeti lelőhelye; esetleges korábbi szövegkiadás bibliográfiai adatai; tárgyszavak, forrástipológia és műfaji meghatározás. A metaadatok rögzítése mellett a rekordban megtalálható a regeszta, az eredeti dokumentumról készült fotómásolat és a forrás modern átírata. Mivel az E-Prints rendszer nyílt hozzáférésű, megvan a lehetőség arra, hogy olyan elemzőszoftverekhez is csatlakozzon, amelyek a big data jegyében végeznek el elemzéseket. A kutatás keretében viszont ilyen jellegű vizsgálatokat nem fogunk végezni, a munkatervünkben nem is vállaltunk ilyet.

A hiteles forráskiadás elkészítése érdekében elkészítettünk egy forrásátírási szabályzatot, amely figyelembe veszi a magyarországi szabályokat is, és az erdélyi református történetírás gyakorlatát is.⁹ Ennek megfelelően a mai magyar helyesírási szabályokat alkalmazzuk a szókezdő nagybetűk írásmódjánál. A mássalhangzókat betűhíven írjuk át még akkor is, ha az ellenkezik a mai helyesírás szabályaival. A *tz* és a *ts* betűket nem írjuk át *c* és *cs* betűkké. Ahol a hangértéke megköveteli, ott az *s* betűt *zs*-vé, az *i* betűt *j*-vé írjuk át. A magánhangzók hosz-

⁹ Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: *Századok* 108 (1974/1), 436–475., Soós István: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. In: *Fons* 7 (2000/1), 81–89., Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: *Fons* 7 (2000/1), 91–137. Buzogány Dezső (szerk.): Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok. Kolozsvár, 2001.

szúságának vagy rövidségének megadásánál mindig a mai helyesírás szerint tesszük ki az ékezeteket. A szavak egybe- és különírásakor a mai helyesírás szabályait vegyük figyelembe. A szövegek központosításában a mai mondat szerkesztési elveket vesszük figyelembe, vagyis a mondatrészeket elválasztó vesszőket, pontosvesszőket kitesszük függetlenül attól, hogy az eredeti szövegben megtalálható volt-e, vagy sem. A többtagú hely- és személynéveket a mai helyesírás szabályai szerint egybeírjuk, de az eredeti nagy kezdőbetűket meghagyjuk (pl. *Hódmezővásárhely*). A latin főneveket a latin nyelv szabályai szerint ékezetek nélkül írjuk át, de a latin tövű, viszont magyarul ragozott igék toldalékaira kitesszük az ékezeteket. A német főneveket a mai helyesírás szerint nagy kezdőbetűvel írjuk. A német nyelvű szövegeknél a *ß*-t nem írjuk át a mai helyesírási szabályoknak megfelelő *ss*-re, hanem meghagyjuk az eredeti változatot.

Annak ellenére, hogy a rendszerváltás óta az egyháztörténeti kutatások megélnékültek, a békési egyházmegye egészével kapcsolatban nem születtek új publikációk. Máig legátfogóbb munkának Kis Bálint könyve számít, amely inkább forráskiadványnak, mint monográfiának tekinthető.¹⁰ Kis alapvetően az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyveket használta fel munkája megírásához, és kortársként sokszor saját véleményét is közölte. Kis munkáján kívül Zoványi Jenő¹¹ és Barcsa János¹² foglalkozott még átfogóan a békési traktussal, de ők alapvetően egyházkormányzati és politikatörténeti kérdésekre koncentráltak. A gyülekezetek életét, vallásosságát, hétköznapijait néhány oldalnyi összefoglalással elintézték.

A pozitivistáknak köszönhetően több olyan munka is született, amelyek egy-egy egyházközség történetét mutatják be, és ezek ma is jól használható kiadványok. A legismertebb közülük Szeremlei Sámuel¹³ monográfiája, de meg kell említeni Szondy Gézának Kisperegről írt munkáját is.¹⁴ Az újabb kuta-

¹⁰ Kis Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Szeged 1992.

¹¹ Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Nagy Károly Grafikai Műintézete, Debrecen 1939.

¹² Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Faragó György Könyvnyomdája, Debrecen 1908.

¹³ Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. Roth Nyomda, Hódmezővásárhely 1927–1938.

¹⁴ Szondy Géza: *A kisperegi református egyház és Kispereg község története*. Kalmár Nyomda, Arad 1912. Lásd még Bencsik János – Módy György – Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény 1981.

tások közül Kósa László¹⁵ igyekezett átfogó egyháztörténetet írni, és Higyed István is megpróbálta az egyre elnéptelenedő bánáti gyülekezetek történetét megörökíteni.¹⁶ Az egyházmegye lelkészi karának több tagja is foglalkozott gyülekezetek történetével, amelyek közül érdemes a Magyarittele¹⁷ és Torontálvásárhely¹⁸ egyházközségeinek történetét bemutató kötetekre utalnunk.

A hétköznapi élet történetének kutatásához alapvető munka Takács Edit forráskiadása, amely a szentesi református egyházközség 18. századi történetét mutatja be.¹⁹ Más kutatók arra voltak kíváncsiak, milyen hatást gyakoroltak a világ nagy eseményeinek változásai egy-egy közösség életében, így például Bagi Zoltán a korabeli hírek recepcióját, illetve a boszorkányok közösségformáló erejét elemezte.²⁰ A gyulai reformátusok körében Héjja Julianna vizsgálta az olvasmányműveltséget.²¹

A kutatás alapvetően az egyházközségek hétköznapi életére koncentrál, ezért különösen fontosnak tartjuk a hitélettel, ünnepekkel, egyházfegyelmi ügyekkel, ecclesiolákkal, hitvilággal, vallásos értékrenddel, vallási toleranciával és felekezeti konfliktusokkal kapcsolatos dokumentumok összegyűjtését. Mindezen túl szeretnénk a lelkész és gyülekezeti tagok viszonyával, a kegyúri viszonyrendszerrel, a település és az egyház érintkezéseivel, az egyházközség és az egyházmegye konfliktusaival, valamint a szellemi áramlatok recepciójával, a parasztpolgári réteg irodalmi tevékenységével és a műveltségi értékrenddel kapcsolatos forrásokat is publikálni.

¹⁵ Kósa László: *A gyulai református egyház története*. Békés Megyei Levéltár, Gyula 2008.

¹⁶ Higyed István: *Ecclesiae desolatae*. In: *Az Út* (2002–2006/7). Higyed István: Adalékok a Temesvári Református Egyházmegye történetéhez. In: *Lugosi Krónika* (1998).

¹⁷ Simon Sándor: *Feljegyzések Magyarittabéről (1786–1986)*. Cnesa, Kanizsa 2002.

¹⁸ Csete-Szemesi István: *A debelyácsi (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Márton Áron, Budapest 1994.

¹⁹ Takács Edit (közread.): *A szentesi református ekklézsia története 1700–1825*. NKA, Szentes 2001. [elektronikus dokumentum], <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/> (Megnyitva: 2019. január 19.)

²⁰ Bagi Zoltán: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt eklézsia történet alapján. In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*. Universitas, Budapest 2005, 185–205., Bagi Zoltán: „...Ötet boszorkánna kiáltotta legyen...” Boszorkánypercek Szentes város XVIII. századi büntetőpereiben. In: Labádi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*. Szentes Város Önkormányzata, Szentes 2001, 171–197.

²¹ Héjja Julianna: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*. OSZK, Budapest 2003.

Az anyaggyűjtés elsősorban a gyülekezeti iratokra fókuszál. Formai szempontból az egyházközségek levéltáraiban általában anyakönyvek, jegyzőkönyvek, számadórajstromok, missilisek, leltárkönyvek, pénztárkönyvek és adókönyvek találhatóak. Külön meg kell említeni a régi nyomtatványokat, mert ezekben gyakran vannak kéziratos margináliák is, amelyek szintén érdekesek lehetnek.²² A mai Magyarország területén az 1970-es években felmérték az egyházközségekben található levéltári anyagok mennyiségét,²³ de a Romániában és Szerbiában zajló inventarizációs munkálatok még nem jutottak el a békési egyházmegyéhez.²⁴

A hiteles kép rekonstruálása érdekében viszont nem elég csak egyházközségi iratokat figyelembe vennünk, hanem az egyházigazgatás magasabb szervezeti egységeit (egyházmegye, egyházkerület) és világi iratokat is. Ez utóbbiak közül különösen fontosak a kegyúri jogokat gyakorló földesurak családi levéltárai, hiszen ezekben találhatóak a vallásgyakorlással kapcsolatos dokumentumok. A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a birtokkormányzat felügyelte az alá tartozó mezőváros (falu) egyházi életét, de az államigazgatás szerveinél is találhatóak ilyen jellegű források, így például a Pesti Vallásügyi Vegyes Bizottságnál és a Helytartótanács vallásügyi bizottságánál. A vármegyék és a mezővárosok szintén felügyelték a protestánsok vallásgyakorlását, ezért Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Temes és Torontál vármegyék jegyzőkönyvei is érdekesek lehetnek, valamint azoknak a településeknek a levéltárai, ahol református gyülekezetek működtek: Ágya, Algyő, Battonya, Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Doboz, Erdőhegy, Feketegyarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebling,

²² Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.* Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989, 328–333.

²³ Ladányi Sándor: *A Magyarországi Református Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke.* Magyar Országos Levéltár, Budapest 1976.

²⁴ Az eddigi felmérések nem használható adatokat tartalmaznak az egyházközségek levéltári anyagát illetően. Vö. Fodor István – Apró Erzsébet: *A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig.* A Kárpát-medence levéltári forrásai I. Fond- és állagjegyzék 3. BFL, Budapest 2008. P. Szalay Emőke: *Magyar református egyházak javainak tára. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga.* VII. Református Keresztény Egyház Szerbia–Montenegró. Országos Református Gyűjteményi Tanács, Debrecen 2005. A romániai forrásfeltáró munkák alapvetően Erdélyre koncentrálnak. Vö.: Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. 1648–1800. Ádámos–Vámosgálfalva. I–IV.* Koinónia, Kolozsvár 2008–2012.

Magyarittebe, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg, Szentes, Torontálvásárhely, Vadász, Vészto.²⁵

A magyar református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelkipásztorként szolgált.²⁶ Ez azonkívül, hogy igen sérülékennyé tette a levéltár tartalmát, azt is jelentette, hogy nagyon nagy iratanyag nem keletkezhetett az évszázadok során, hiszen azt nehéz lett volna szállítani.

A Tiszántúlon 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni, és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.²⁷ Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja szintén előírta a jegyzőkönyvek vezetését, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.²⁸ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni az egyházmegyében történekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.²⁹ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a szuperintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.³⁰ A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett

²⁵ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata*. Akadémiai, Budapest 1980, 108–109, 226–227. Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*. KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, Budapest 1997, 54–55.; Hegyi Ádám: A hétköznapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tár kialakítása. In: Bartha-Kovács Katalin – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Programok és tanulmányok*. JATEPress, Szeged 2017.

²⁶ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése. In: *Theológiai Szemle* 38 (1995/5), 269–274.

²⁷ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debreceni Református Theológiai Akadémia, Debrecen 1964, 68.

²⁸ Révész Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. In: *Sárospataki Füzetek* 4 (1860/4), 58–62.

²⁹ Barcsa János: *i. m.* 122.

³⁰ Révész Kálmán: *i. m.* 58–62.

esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.³¹

A Békési Református Egyházmegye levéltárát a 19. század végén Szeremley Sámuel rendezte, de az általa kialakított levéltári rend mára felborult, mert a Tiszántúli Egyházkerület Levéltárának fondrendszerébe olvasztották azt be.³² Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy a 18. században az egyházmegye esperesei semmilyen irattári rendet nem alakítottak ki, egyedül a jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket számozták, de a hozzájuk tartozó iratokat nem látták el irattári jelzettel. Az irattári rend hiányát mutatja az is, hogy 1812-ben sikertelenül próbálkoztak meg a dokumentumok rendezésével.³³ Az egyházmegyei gyűléseken, az egyházmegyei vizitációkon, esperesi naplón és esperesi jelentéseken kívül más rendszeresen vezetett dokumentum nem készült a békési traktusban.

A Békési Református Egyházmegyével kapcsolatban a 18. század első harmadából igen kevés forrás maradt fenn, ezért úgy döntöttünk, hogy az úgynevezett II. Carolina resolutio kihirdetésének évéig (1734) minden olyan forrást publikálni fogunk, amelyek az egyházmegye és a gyülekezetek életével kapcsolatosak. 1735-től kezdve viszont csak válogatva fogjuk a forrásokat közölni, mert az iratok mennyisége nem teszi lehetővé minden dokumentum közzétételét. Ennek értelmében, ha előkerül egy 1725-ben kiállított templomépítéssel kapcsolatos nyugta, akkor azt mindenképpen közzétesszük, míg ha ugyanilyen dokumentum 1736-ból áll a rendelkezésünkre, akkor nem.

A projekt keretében nyomtatott forrásközléseket is össze fogunk állítani, amelyek a repozitóriumba feltöltött rekordokból fognak összeállni. Terveink szerint a tiszántúli egyházkerületi levéltár által gondozott sorozatban (*Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani*) az alábbi köteteket fogjuk kiadni:

- Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1722 és 1821 között
- A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve 1696–1809
- Iskolák a Békési Református Egyházmegyében 1724–1821

³¹ Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.* Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989, 328–333.

³² Szabadi István igazgató úr szóbeli közlése.

³³ Kis Bálint: *i. m.* 157.

- A Békési Református Egyházmegye gyülekezeteinek forrásai 1711–1821
- A Békési Református Egyházmegye lelkészei 1711–1821

Mindezen túl egy könyvtár rekonstrukcióját is meg fogjuk valósítani, mert fennmaradt Kis Bálint és Szalay Pál szentesi lelkipásztorok magángyűjteménye is. A köteteket jelenleg a szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában őrzik, amely mintegy 600 kötet 1850 előtti nyomtatványból áll. A könyvtár történetileg azért érdekes, mert Kis Bálint írta meg legelőször az egyházmegye történetét (1836), és a könyvtár rekonstrukciójával kideríthetjük, milyen forrásokat használt fel munkája elkészítéséhez.³⁴ A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai című sorozatban Szalay Pál és Kis Bálint szentesi lelkipásztorok rekonstruált könyvtárát szeretnék közzétenni.

A kutatás vezetője Hegyi Ádám, aki 2012 és 2015 között a Bolyai-ösztöndíj támogatásával a Békési Református Egyházmegyében elterjedt vallásellenes és vallásvédő olvasmányokat kutatta. Ehhez kapcsolódóan eddig Ercsei Dániel vallásvédő tevékenységét,³⁵ a hódmezővásárhelyi református egyház plágiumvitáját,³⁶ illetve a szentesi református gyülekezetben kialakult vallásellenességet mutatta be.³⁷ Nemzetközi folyóiratokban németül és angolul publikált egy-egy tanulmányt a békési egyházmegyében megjelenő vallásellenességről, a hírek áramlásáról és a könyvkötő lelkészekről.³⁸ Továbbá kisebb tanulmányokat kö-

³⁴ Labádi Lajos: Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853). In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint református lelkipásztor élete és munkássága (1772–1853)*. A Kiss Bálint Tudományos Emléknep előadásai, Szentes, 2014. március 21. Kiss Bálint Református Általános Iskola, Szentes 2014, 7–22.

³⁵ Hegyi Ádám: „...mit mondasz mindezekre te vallást tsúfoló?” Id. Ercsei Dániel (1744–1809) és a hitvédő irodalom In: *Egyháztörténeti Szemle XIV* (2013), 22–35.

³⁶ Hegyi Ádám: „...hogya maga munkája helyett a másét mondotta el...” A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén In: *Fons XXI* (2014/4), 431–459.

³⁷ Hegyi Ádám: „...kik hogy másoknál böltsebbeknek láttassanak, a vallást tsúfolják...” A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján. In: *Collegium Doctorum IX* (2013), 107–124.

³⁸ Hegyi Ádám: The Spread of Deism in the Reformed Church in the South Eastern Region of the Kingdom of Hungary at the Turn of the 18th–19th Century. In: *Philosophy Study* 5 (2015/4), 213–222., Hegyi Ádám: Die Rolle der Buchbinderprediger in der Meinungsformung von ungarischen und deutschsprachigen reformierten Gemeinden am Ende des 18. Jahrhunderts bezüglich der gedruckten Bücher im südöstlichen Teil des Königreichs Ungarn. In: Radimská, Jitka (ed.): *Knihy v proměnách času*. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická

zölt a szentesi reformátusok túlvilágképéről, és a könyv társadalmi funkciójáról a 18. századi békési egyházmegyében.³⁹

A pályázatban részt vesz Tóth Levente, aki a kolozsvári székhelyű erdélyi egyházkerületi levéltár munkatársa. Teológus és művészettörténész társaival az elmúlt évtizedben több erdélyi református egyházmegye 17–18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvét és parciális zsinati végzését közölték,⁴⁰ a forráskiadások mellékleteként teljes lelkészi és tanítói névtárakat állított össze. Mindemellett 2004 óta folyamatosan részt vesz abban az inventarizációs munkában, melynek célja az erdélyi református gyülekezetek ingósági leltárának elkészítése. Munkája során eddig több mint 180 református parókiái levéltárat inventarizált és digitalizált. Legutóbbi munkája a háromszéki sepsi református egyházmegye lelkészi társadalmának prozopográfiai ismertetése.⁴¹

Nagy segítség Szabadi István közreműködése is, aki a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatójaként több kora újkori forrást tett közzé. Nevéhez fűződik a beregi református egyházmegye első jegyzőkönyvének szövegkiadása,⁴² a szatmári traktus egyházlátogatási jegyzőkönyveinek sajtó alá rendezése⁴³ és a debreceni kollégiumban tanult diákok jegyzékének közreadása.⁴⁴ A kora újkori latin nyelv szakértőjeként több fordítás is a keze munkáját dicséri,

fakulta, Ústav romanistiky, Česká Budějovice 2015, 94–115., Hegyi Ádám: Problems Arising from Withholding Information in the Practice of the Reformed Church in the South-Eastern Part of the Hungarian Kingdom at the Turn of the 18–19th Century. In: *Istrazivanja* 27 (2016), 153–167.

³⁹ Hegyi Ádám: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén. In: Báthory Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. MTA-PPKE, Budapest 2014, 135–148., Hegyi Ádám: „Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén. In: *Mediárium* VIII (2014/3), 5–24.

⁴⁰ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638–1720*. Koinónia, Kolozsvár 2008.

⁴¹ Tóth Levente: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Gondolat, Budapest 2013.

⁴² Szabadi István: *„Auctoritate ecclesiae...” válogatott határozat-szövegek a beregi református egyházmegye első jegyzőkönyvéből a 16–17. fordulójáról*. TtREL, Debrecen 2002.

⁴³ Szabadi István: *„Nagy atyáinknak is az atyáik szerzették...” a szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808–1809*. TtREL, Debrecen 2006.

⁴⁴ Szabadi István: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. 1–2. köt. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2013.

így például Rákóczi-iratokat⁴⁵ és Debreceni Ember Pál egyháztörténeti munkáját fordította le magyarra.⁴⁶

A pályázatban kutatóként vesz részt Szász Lajos is, aki egyetemista korában kezdett el foglalkozni a békés-bánati egyházmegye iratanyagával. Elsősorban a református lelkészi kar 18–19. századi társadalomtörténeti vizsgálata áll a kutatásai középpontjában. Hosszabb tanulmányt írt egy békés-bánati illetőségű többgenerációs lelkészcsalád történetéről.⁴⁷ Egyetemi szakdolgozatát pedig az egyházmegye 19. század első felében szolgáló lelkészi karának társadalomtörténeti vizsgálatáról írta.⁴⁸ Ennek egy, a társadalmi mobilitásra vonatkozó fejezete önállóan is megjelent.⁴⁹ Tanulmánya jelent meg ugyancsak békés-bánati forrásokra alapozva a református lelkész és a gyülekezet viszonyáról, annak esetleges konfliktusforrásairól.⁵⁰

A források átírásában részt vesz Veres Tünde, aki a Debreceni Egyetem történettudományi doktori iskolájában elsőéves hallgató, valamint Presztóczki Zoltán, a hódmezővásárhelyi városi levéltár munkatársa. Közreműködésükkel készül el a békési egyházmegye első egyházlátogatási jegyzőkönyvének átírása, valamint a hódmezővásárhelyi református gimnázium 1724-től vezetett diáknévsorának kiadása. Rajtuk kívül még sikerült hallgatókat (Báthory Anna Krisztina, Boldizsár Dóra, El-Shami Mona, Nagy Vivien Gabriella, Teutsch Ágota) is bevonni a munkába, akik kisebb feladatokat valósítanak meg: megismerik a forrásátírások szabályait, szakdolgozatot készítenek egy-egy gyülekezet történetéről illetve tudományos diákköri dolgozatokat írnak.

⁴⁵ Dienes Dénes (szerk.): *A Rákóczi-család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2003.

⁴⁶ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és az erdélyi református egyház története*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2009.

⁴⁷ Szász Lajos: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. In: *Egyháztörténeti Szemle* XII (2011/1), 3–47.

⁴⁸ Szász Lajos: *A Békés-bánati Református Egyházmegye lelkészei (1790–1848)*. Mesterszakos szakdolgozat. Budapest 2011. Témavezető: dr. Kósa László, egyetemi tanár.

⁴⁹ Szász Lajos: Lelkészi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius...”* L’Harmattan, Budapest 2011, 425–433.

⁵⁰ Szász Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez. In: Bárbth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest 2013, 178–195.

Az eddig előkerült források közül mindenképpen érdemes megemlíteni a Sarkadi-Nagy család hagyatékát, amelyben a család 1650-ben II. Rákóczi György erdélyi fejedelem által kiállított függőpecsétes nemesi oklevele is megtalálható. Maga az oklevél természetesen nem köthető a békési egyházmegyéhez, de a család már igen: a 18. század végén Csongrád vármegyében hirdették ki nemességüket, és a 19. században Szentesen több tagjuk is betöltötte a református egyház gondnoki tisztjét, és teológiai tanár is kikerült közülük.⁵¹

Szintén érdekes a református lelkészek nemesi státuszával kapcsolatos iratanyag is, mert a békési egyházmegye első jegyzőkönyvének legelső bejegyzése több oldalon keresztül is azzal foglalkozik, hogyan lehetne kiterjeszteni a Partiumban – leginkább Erdőháton – szolgáló lelképásztorokra a Bethlen Gábor által az erdélyi református prédikátoroknak megadott kollektív nemességet.⁵² 1787-ben viszont már nem ezzel foglalkoztak, hanem az egyházfegyelmi szabályok átalakításával, hiszen II. József radikálisan visszaszorította az egyház erkölcsbíraskodási jogkörét. A békési traktus több oldalon keresztül reagált erre a királyi rendeletre, és igyekezett az egyház bíraskodási jogkörét továbbra is megőrizni.⁵³ Mindezekén túl úgy gondolom, érdeklődésre tarthat számot két persbiteri jegyzőkönyvben fennmaradt forrástípus is.

1796-ban Makón a presbitérium tárgyalta a Szabó Györgyné két gyermekének megátkozásával kapcsolatos ügyet. A vádirat szerint Szabó Ferencné megátkozta Szabó Györgyné két gyermekét, de a presbitérium úgy döntött, hogy a boszorkányság vádja nem igazolható, mivel Szabó Ferencné csak egy boszorkányokról szóló mesét mondott el a gyerekeknek, és ebből lett a vádaskodás. A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy Szabó Györgyné férje volt a makói református iskola rektora, Szabó Ferencné férje viszont a praeceptora, vagyis könnyen lehet, hogy munkahelyi viszálykodás vezetett az ügy kipattanásához.⁵⁴

1803-ban Gyomán Szeghalmi Tóth András azzal gyanúsította meg Gyarmati Beke Mihályt, hogy Gyáni Erzsébetet megrontotta, és a rontásba Gyáni bele is halt. A községi bíróságnak szerint viszont ez csak egy szóbeszéd, a vád egyálta-

⁵¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (Debrecen) (Továbbiakban: TtREL) I.375.h.4. Szentesi egyházközség iratai. Sarkadi Nagy család iratai 1650–1936.

⁵² TtREL I.29.a.1. Békési egyházmegyei iratok. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.

⁵³ TtREL I.1.c.3. Békési egyházmegyei iratok. Jegyzőkönyvek 1696–1959. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

⁵⁴ Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára I.250.b.1. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812.

lán nem bizonyítható, ezért a vádat elejtették. Az ítéletben nem tesznek róla említést, de a vádiratból tudjuk, hogy Szeghalmi menyé volt Gyáni Erzsébet, ezért feltételezhető, hogy a feljelentés egy családi perpatvarból indult ki.⁵⁵

Tudjuk, hogy a 18–19. század fordulójára Magyarországon a boszorkánypererek eltűntek a világi bíróságok asztaláról, de a boszorkányhit és a babona még sokáig tovább élt a népi vallásosságban. Azt is tudjuk, hogy ebben az időszakban a boszorkányságot, a bájolást és a rontást Isten ellen elkövetett véteknek tartották, tehát annak megítélése az egyházkerölcsi életre felügyelő lelkipásztorra és presbitériumra tartozott. Mindezzel párhuzamosan egyre kisebb jelentőséget tulajdonítottak a boszorkányságnak, mert a vádak az egyre terjedő természettudományos ismereteknek köszönhetően kevésbé tűntek hiteleseknek.⁵⁶ Láthattuk, hogy mind Makón, mind Gyomán komolytalannak tartották a vádakot, egyik esetben sem vélték bizonyíthatónak a boszorkányságot. A feljelentések nem is kerültek világi bíróság elé. (A 18. század közepén Szentesen sem ítélték el egyetlen boszorkányt sem, helyette mindig a vádlót büntették meg rágalmazás miatt.⁵⁷) A bírák viszont nem is tettek ennél többet – legalábbis nem maradt írásos nyoma –, vagyis a boszorkányhit eltüntetéséért nem kezdeményeztek lépéseket, elegendőnek tartották a felmentő ítéletet meghozni. Ez pedig azt jelenti, hogy a felvilágosodás igényeinek csak részben tettek eleget: elutasították a boszorkányságot, de nem tettek semmit a babona megszüntetéséért. Ebből az következik, hogy az egyházmegyében a hitélet részben még archaikus volt: a vallásgyakorlás babonasággal keveredett.⁵⁸

Mindezek alapján bízom benne, hogy egy olyan adatbázis fog a kutatók rendelkezésére állni, amely bárki számára elérhető lesz, és hasznos forrásbázist fog tartalmazni.

⁵⁵ Magyar Nemzeti Levéltár – Békés Megyei Levéltár V.A.317.f.2. Gyoma mezőváros iratai. Peres jegyzőkönyvek 1797–1806 fol. 62v.

⁵⁶ Tóth G. Péter: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi, Budapest 2014, 81.

⁵⁷ Bagi Zoltán: ...*Ötöt boszorkánnak*, 193.

⁵⁸ Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom és műveltség. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*. Gyoma Nagyközség Tanácsa, Gyoma 1977, 645–647.